

УДК (UDC) 930 : [327+281.93] (47+4)
DOI: 10.26693/ahpsxxi2023.05.005

THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE FOREIGN POLICY OF THE USSR: HISTORIOGRAPHY OF THE SOVIET TIME

Oleksandr Trygub,

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Petro Mohyla Black Sea National University,
Ukraine, 54003, Mykolaiv, 68-Desantnykiv st., 10

Yurii Stepanchuk,

e-mail: iiapp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
Ukraine, 21001, Vinnitsia, Ostrozkoho st., 32

Abstract

The Russian Orthodox Church (ROC) has always been closely connected with the institution of power and occupied important positions not only in the state's internal life, but also in the foreign policy course. The character of the modern international activity of the Russian Orthodox Church was shaped by the Soviet system after the Second World War. Despite the fairly active position of the Moscow Patriarchate in the USSR' foreign policy, this issue remains one of the least studied in both historical and political science literature. The authors will try to determine the coverage level of this phenomenon in the scientific literature in terms of use of the Russian Orthodox Church by the Soviet system in the implementation of foreign policy tasks in the post-war era. Therefore, the *purpose of the article* is to outline the historiographic heritage of the Soviet era regarding the place and role of the Russian Orthodox Church in the USSR' foreign policy in 1944-1991.

The Soviet historiography of the problem of the Russian Orthodox Church activities in the international arena began to take shape in the 1940s. Among researchers of the Soviet era, two trends can be distinguished: church and secular. The church' research school is represented by the clergy of the Moscow Patriarchate: Archbishop Seraphim (Sobolev), Archpriest Grigoriy Razumovskiy), Anatoliy Vedernikov, Aleksandr Kozha. The secular research school is represented by the works of Soviet anti-religionists: Nicolay Gordienko, Pavel Kurochkin, Vladimir Kuroedov, Nicolay Krasnikov.

The works of Soviet researchers usually have an overview of agitation and propaganda, and bear either a religious or an ideological imprint of a negative attitude towards the past of the Orthodox Church and towards religion in general. Even the best examples of Soviet historiography, represented by the works of Nicolay Gordienko and Pavel Kurochkin, lack a deep disclosure of the topic, since the authors did not have access to archival documents in the field of state-church relations, did not see the latent mechanisms of certain steps in the activities of the Russian Orthodox Church, etc. All the works used in the historiographical analysis were written under certain ideological pressure from the country's political leadership.

Keywords: Russian Orthodox Church, Moscow Patriarchate, foreign policy, USSR, international relations, Soviet historiography

РУСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР: ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Олександр Тригуб,

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Україна, 54003, Миколаїв, 68 Десантників, 10

Юрій Степанчук,

e-mail: iiiepp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
Україна, 21001, Вінниця, вул. Острозького, 32

Анотація

Руська православна церква (РПЦ) завжди була тісно пов'язана з інститутом влади і займала важливі позиції не тільки у внутрішньому житті держави, а й у зовнішньополітичному курсі. Характер сучасної міжнародної діяльності РПЦ був сформований радянською системою після Другої світової війни. Не дивлячись на досить активну позицію Московської Патріархії у зовнішній політиці СРСР, дане питання до сьогодні залишається одним із найменш вивчених як в історичній, так і політологічній літературі. Тому автори спробують визначити рівень висвітлення даного феномену у науковій літературі у розрізі використання радянською системою структури Руської православної церкви (РПЦ) у реалізації зовнішньополітичних завдань післявоєнної доби. Отже, *метою статті* є окреслення історіографічного надбання радянської доби щодо місця та ролі РПЦ у зовнішній політиці СРСР 1944-1991 років.

Радянська історіографія проблеми діяльності РПЦ на міжнародній арені почала формуватися з 1940-х років. Серед дослідників радянської доби можна виділити два напрямки: церковний і світський. Церковна школа представлена духовенством Московської патріархії: архієпископ Серафім (Соболев), протоієрей Григорій Разумовський), Анатолій Ведерніков, Олександр Кожа. Світська школа презентована працями радянських антирелігійників: Миколи Гордієнка, Павла Курочкіна, Володимира Куроєдова, Миколи Краснікова.

Праці радянських дослідників, зазвичай, мають оглядовий агітаційно-пропагандистський характер, несуть або релігійний, або ж ідеологічний відбиток негативного ставлення до минулого православної церкви та загалом до релігії. Навіть найкращі зразки радянської історіографії, що представлені працями Миколи Гордієнка та Павла Курочкіна, позбавлені глибокого розкриття теми, оскільки автори не мали доступу до архівних документів у сфері державно-церковних відносин, не бачили латентних механізмів тих чи інших кроків у діяльності РПЦ і т.д. Усі використані в історіографічному аналізі роботи були написані в умовах певного ідеологічного тиску зі сторони політичного керівництва країни.

Ключові слова: Руська православна церква, Московська патріархія, зовнішня політика, СРСР, міжнародні відносини, радянська історіографія

Постановка проблеми. Сьогодні все частіше звертає увагу на роль релігійного фактора як у світовій системі міжнародних відносин, так і в окремих міждержавних взаєминах. Для української політики дане питання набуло особливої

гостроти у XXI ст., коли Православна церква стала одним із важливих, якщо не ключових, інструментів поширення «русского мира» та впливу Російської Федерації на український істеблішмент і пересічних громадян-виборців. Разом з тим, використання релігійних інституцій і, в тому числі Православної церкви, питання не нове і сягає своїм корінням у темне середньовіччя. Ми ж спробуємо визначити рівень висвітлення даного феномену у науковій літературі у розрізі використання радянською системою структури Руської православної церкви (РПЦ) у реалізації зовнішньополітичних завдань післявоєнної доби. Отже, **метою статті** є окреслення історіографічного надбання радянської доби щодо місця та ролі РПЦ у зовнішній політиці СРСР 1944-1991 років.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Якогось спеціального дослідження зазначена тема не отримала й мала часткове висвітлення винятково у розрізі дисертаційних праць, як необхідна компонента подібного роду наукових робіт (див., наприклад: Shkuratova, 2005: 5-20; Chumachenko, 2011: 16-43). Так, російська дослідниця Ірина Шкуратова, яка розглянула зовнішньополітичну діяльність Московської патріархії (МП) у 1945-1961 рр., виділила в історіографії два періоди – радянський і сучасний, усередині яких виокремила три напрямки: світська вітчизняна (російська) історіографія, світська зарубіжна історіографія та церковна історіографія (Shkuratova, 2005: 5). У цілому, зазначений поділ достатньо вдалий для детального аналізу здобутків історико-релігієзнавчої науки. Інша російська історикня Тетяна Чумаченко виокремлює два етапи у «розвитку вітчизняної історичної науки»: 1) 1950 – середина 1980-х рр.; 2) друга половина 1980-х рр. – початок XXI ст. При подальшому ознайомленні з текстом історіографічного огляду стає зрозуміло, що дослідниці накладає дану періодизацію і на зарубіжну історіографію (Chumachenko, 2011: 16-20).

Зазначене нами щодо дисертаційних робіт, цілком справедливе і до відповідних монографій російських дослідників, які були написані на основі докторських дисертацій: Михайло Шкаровський (Shkarovskii, 1999: 17-56), Вадим Якунін (Yakunin, 2002: 5-29), Сергій Болотов (Bolotov, 2011: 8-30). Так, М. Шкаровський досить розмито аналізує здобутки своїх попередників, звертаючись до них через призму тематично-понятійного огляду. Але використання автором назв історіографічних груп: «вітчизняна», «радянська», «зарубіжна», дають уявлення про саме таких підхід до історіографічного здобутку. В. Якунін, у свою чергу, досить чітко у вступній частині монографії виділяє три групи: вітчизняну світську, церковну та зарубіжну (Yakunin, 2002: 5). Вважаємо такий поділ не зовсім вдалим, бо за його межами опиняється зарубіжна церковна наука, адже вона відноситься і до церковної, і до зарубіжної. При цьому до «вітчизняної світської» В. Якунін відносить усіх радянських авторів, незалежно від їх походження та місця роботи, перетягуючи до умовно російської історіографії здобутки представників українських, білоруських і т.д. історико-філософських шкіл, фактично нівелюючи їх. С. Болотов увиразнив чотири групи робіт: 1) праці радянських дослідників; 2) нова, пострадянська «вітчизняна» (тобто російська) історіографія; 3) праці православних мирян і священнослужителів; 4) зарубіжні світські та церковні дослідники. У принципі, зазначена систематизація досить вдала, але не нова, просто кажуть, «викладена своїми словами».

Враховуючи здобутки та недоліки попередників в історіографічному аналізі, історіографію проблеми ми умовно поділяємо на три групи: *радянську*, *пострадянську*, або сучасну, яка представлена, насамперед, російськими й українськими істориками та релігієзнавцями, і *зарубіжну*. Оскільки в кожній із цих груп можна виокремити світську та церковну (релігійну) школи, то ж окремої групи «церковної історіографії» ми не виділяємо, бо для неї характерні такі ж еволюційні зміни, як і для світської науки (особливо це стосується пострадянського простору).

Кожна із цих груп представлена досить значним і вагомим науковим здобутком, ґрунтовний аналіз якого неможливо здійснити у межах однієї журнальної публікації, тому автори вирішили створити цикл наукових статей, який би охопив

максимальну кількість наявних трудів з більш-менш детальним їх оглядом. Саме тому зазначений цикл починається із розгляду радянської історіографії, яка, не дивлячись на усі методологічні, джерельні й інші вади, все ж таки може використовуватися (із певними застереженнями) сучасними дослідниками історії місця та ролі РПЦ у міжнародних відносинах і зовнішньополітичному курсі СРСР.

Виклад основного матеріалу. Радянська історіографія проблеми діяльності РПЦ на міжнародній арені почала формуватися з 1940-х років. Спочатку це були представники МП (архієпископ Серафім (Соболев), протоіерей Григорій Разумовський), а згодом науково-атеїстичне бачення було розвинене у працях знаних радянських антирелігійників: Миколи Гордієнка, Павла Курочкіна, Володимира Куроєдова, Миколи Краснікова. Вони у тій чи іншій мірі зверталися до питань місця та ролі Московської патріархії у світових релігійних процесах, насамперед, екуменічному русі (в умовах радянської дійсності говорити про РПЦ, як зовнішньополітичний інструмент СРСР, було неможливо як політично, так і фактологічно, бо матеріали радянських інституцій, зі зрозумілих причин, були недоступні дослідникам).

Першими до міжнародного аспекту діяльності РПЦ звернулося духовенство МП, яке започаткувало *церковну школу* вивчення даної проблеми. Так, у 1948 р. Г. Разумовський підготував доповідь на тему «Екуменічний рух і Руська Православна Церква», що була виголошена на Московській нараді глав і представників автокефальних православних церков (1948 р.) (Razumovskii, 1949). Цілком зрозуміло, що доповідач висловлював тогочасну офіційну позицію Московської патріархії. Розкривши історію екуменічного руху, його учасників і форми прояву, ставлення до нього різних християнських конфесій, Г. Разумовський у висновках проголосив позицію МП: «Руська Православна Церква не може погодитися на участь в економічному русі..., [оскільки] не хоче, не може і не повинна бути під впливом нецерковних організацій» (Razumovskii, 1949: 192-193). Загалом, автором було висловлено досить багато претензій до учасників екуменічного руху та його ідеології: неповага до РПЦ, бо її не було запрошено на низку зустрічей; участь в екуменічному русі представників Російської православної церкви закордоном (РПЦЗ); франкмасонський і політичний характер руху і т.д.

Оскільки у даній статті ми аналізуємо не офіційну позицію МП (де-факто, Ради у справах РПЦ, яка очолювалася представником держбезпеки та курувала усю діяльність РПЦ), а дослідників, то хотілося б тут згадати важливий аспект, який характеризує позицію самого Г. Разумовського. Його висловив у першому варіанті доповіді, яку від подав патріарху Алексію (Сіманському) 18 жовтня 1946 р. Цю доповідь, яка витримана у досить прихильному дусі до екуменічного руху та участі у ньому РПЦ, знайшов у документах Відділу зовнішніх церковних зв'язків (ВЗЦЗ) (Архів ВЗЦЗ. Спр. 88(87). 1946 р.) протодиякон Павло Бубнов (Bubnov, n.d.).

«Екуменічний рух, – зазначав Г. Разумовський у доповіді, – диктується їхнім (християнських мас) духовним безблагодатним голодом, який шукає задоволення шляхом возз'єднання своїх громад з насиченими благодаттю Церквами... Природне прагнення всіх інших християнських мас до залучення нашої Церкви до справи возз'єднання має бути нами сприйнято як сигнал лиха, як міжнародний позивний поклик «сос», на який ми не маємо права не відгукнутися... Наш маяк порятунку, наша Руська Православна Церква, ще зволікає запалити свій дороговказний рятівний вогонь... ще не наважується змусити свій дзвін давати сигнал порятунку... Або ми воліємо бути так само, як вони (римо-католики) – холодними, розважливими сторонніми спостерігачами там, де питання йде про негайний порятунок загнаних. Необхідно до Амстердамської Асамблеї 1948 р. декларувати правоту своїх підвалин і виявити своє ставлення до екуменічного руху» (Bubnov, n.d.).

Отже, ми бачимо, що офіційна позиція автора й, відповідно, МП, змінилася разом із ставленням до екуменічного руху радянського зовнішньополітичного відомства та партійного керівництва.

Критичне ставлення до екуменічного руху висловив і Екзарх Болгарський, митрополит Софійський Серафим (Соболев), який у 1945 р. перейшов зі своїми парафіями у Болгарії до МП. У доповіді «Чи потрібно Руській Православній Церкві брати участь в екуменічному русі?» (Serafim (Sobolev), 1991), яка була виголошена на вже згадуваній Московській Нараді 1948 р., він різко розкритикував теоретичне обґрунтування та практику екуменічного руху та висловився категорично проти участі у ньому РПЦ: «Дай Бог, щоб наша Руська Церква і надалі трималася тієї відокремленості щодо екуменізму та його конференцій, в якій вона перебуває досі. Так, ми самітні. Але у цій самотності, у цій нашій окремішності – запорука спасіння від згубного натиску на Руську Церкву зі сторони масонства, – запорука спасіння не тільки Руської, але, можливо, і всієї Вселенської Православної Церкви. Тому не будемо брати участь в екуменічних конференціях. Потрібно нам якнайдалі бути від екуменічного руху» (Serafim (Sobolev), 1991: 78-79). Як бачимо, м. Серафим ототожнював екуменічний рух із масонським, відзначаючи, що Оксфордська конференція¹ 1937 р. «протікала при повному масонському засиллі», і звідси «зрозуміло, хто стоїть за екуменічним рухом. За ним стоять споконвічні вороги Православної Церкви – масони» (Serafim (Sobolev), 1991: 76).

Узагальнююче офіційне бачення місця РПЦ у міжнародних відносинах було викладено у пропагандистському збірнику «Патріарх Сергій і його духовна спадщина». У начерку «Руська Православна Церква після кончини Патріарха Сергія» (Vedernikov, 1947), доцент Московської духовної академії Анатолій Ведерніков приділив два розділи міжнародному аспекту (Vedernikov, 1947: 341-374). Так, у розділі присвяченому діяльності РПЦ по ліквідації зарубіжних розколів, автор висловлює думку, що настав час зарубіжним церквам, які перебували у підпорядкуванні Московської патріархії, але відкололися з політичних причин, повернутися «під омофор Московського Патріарха». Звісно ж, що усю діяльність МП з налагодження контактів із православними церквами поза межами СРСР, та спроби повернення під омофор РПЦ розкольників, автор високо оцінює з офіційної церковно-державної позиції.

Надалі церковна історіографія знайшла своє вираження на сторінках «Журналу Московської Патріархії» (ЖМП), де публікувалися А. Ведерніков, А. Буєвський, А. Васильєв, А. Сергєєв і багато інших. Через деякий час після відновлення журналу у ньому з'явилися постійні рубрики «На захист миру» і «З життя православних автокефальних церков», де висвітлювалися видимі сторони міжнародної діяльності РПЦ і статті, що демонстрували підтримку РПЦ миролюбних кроків різних країн: заборона ядерної зброї, встановлення добросусідських відносин між державами тощо. Після вступу у 1961 р. МП до Всесвітньої ради церков (ВРЦ), у журналі з'явилася рубрика «Екуменічні проблеми» («Питання християнської єдності»), де публікувалися замітки та статті відповідної направленості. Здебільшого ці публікації мають богословсько-пропагандистський, констатуючо-описовий чи прокламаційний характер і відносяться до публіцистичного, а не наукового, жанру. Саме з цієї причини матеріали ЖМП частіше відносять до джерельної частини дослідження, ніж до історіографічного доробку.

Подібний до ЖМП характер мають і декілька публікацій у журналі «Богословські праці» («Богословские труды»), де з 1970-х років інколи почали з'являтися статті на теми екуменізму, миротворчості РПЦ тощо (див., наприклад: Filaret (Vakhromeev), 1971; Osipov, 1978; Kozha, 1987). Цікавий нарис миротворчої діяльності РПЦ представив священник Олександр Кожа. Подавши короткий огляд

¹ Оксфордська екуменічна конференція з питань церкви, суспільства та держави (12-26 липня 1937 р.). У конференції прийняли участь представники релігійних і молодіжних організацій з 45 країн світу. Конференція була присвячена виробленню християнського погляду на нагальні соціальні проблеми. Головними темами форуму було ставлення церкви до суспільства, держави, економіки та міжнародних відносин.

патріотичної та миротворчої діяльності РПЦ в історичному контексті, він більш детально змалював 40-річний внесок МП у «запобіганні новій світової катастрофи», попередивши, що «неможливо було б навіть перерахувати все величезне різноманіття миротворчих діянь нашої Церкви у післявоєнний період.

Це і боротьба за пом'якшення міжнародної обстановки, за мирне врегулювання кризових вогнищ, за довіру та співпрацю між народами у дусі Гельсінкі, за гідний людини спосіб життя, за справедливий розподіл матеріальних благ, за права людини і т.д. Але в основу своєї діяльності Руська Православна Церква незмінно ставила головне – боротьбу проти ядерної зброї, за недопущення третьої світової війни, за врятування священного дару життя від ядерної катастрофи» (Kozha, 1987: 184). Загалом стаття створює відповідне бачення ролі РПЦ у миротворчості, але, не дивлячись досить непоганий виклад, публікації не вистачає важливого елементу – науковості, бо ні посилань, ні списку літератури автор не наводить. Якихось значимих висновків у статті не зроблено, а лише релігійно-політичні заклики до збереження миру у відповідному дусі СРСР 1980-х років.

Серед *світської школи* антирелігійників одним із перших досліджувану тематику підняв у своїх працях П. Курочкін. У 1962 р. в книзі «Православ'я та гуманізм» він виділив окремих розділ «Церква та боротьба за мир» (Kurochkin, 1962: 144-157). Книга написана у дусі хрущовської антирелігійної кампанії. Піддавши нищівній критиці минуле православ'я: експлуатація народу, підтримка імперіалістичної війни та контрреволюції, священників-зрадників часів Вітчизняної війни (лише мимохіть згадавши патріотизм духовенства та віруючих) тощо, автор перейшов до того, що «у цей час руська православна церква бере участь у русі прихильників миру..., виступає за заборону атомної та водневої зброї, за загальне та повне роззброєння, за мир в усьому світі» (Kurochkin, 1962: 148).

На цьому позитив автора закінчився й він перейшов до наступної тези: «Відмічаючи факт політичної діяльності православного духовенства, що направлена на попередження нової війни, неможливо, разом з тим, погодитися з церковними роздумами як про причини збройних конфліктів, так і способів захисту миру» (Kurochkin, 1962: 148-149).

Піддаючи критиці богословське бачення причин війни (на прикладі статті митрополита Миколи (Ярушевича), який на той час очолював ВЗЦЗ) і назвавши їх «антинауковими та шкідливими роздумами», П. Курочкін розлого нагадав читачам про марксистську природу усіх війн – економіку.

Такими ж «антинауковими» автор назвав і шляхи умиротворення особистості та суспільства через «упровадження християнських ідей загальної любові, братства та рівності людей, здатне створити переважання добра над злом» (Kurochkin, 1962: 150-151). Антирелігійник називає ці ідеї «ілюзорними» і знову звертається до марксистської філософії про «соціально-економічні передумови» забезпечення миру, а єдиним шляхом його досягнення є побудова й укріплення соціалістичного ладу, який буде партія та народ в СРСР.

У 1971 р. П. Курочкін видає книгу «Еволюція сучасного руського православ'я», де знову окремих параграф присвячує міжнародному аспекту діяльності РПЦ («Зовнішньополітичні акції руського православ'я») (Kurochkin, 1971: 141-155). У порівнянні з попередньою працею, ставлення автора до РПЦ стало набагато миролюбнішим. Пояснювалося це появою «нового церковного курсу», направленого на «пристосуванство та модернізацію» у відповідності до вимог часу та віруючих, «на підтримку радянської соціалістичної держави», перейшло «на позицію підтримки справедливої зовнішньої політики» СРСР (Kurochkin, 1971: 141-142).

П. Курочкін став визнавати можливість «християнської миротворчості», «християнської боротьби за свободу та незалежність народів» (це вже не «антинаукові та шкідливі роздуми»). Значно вище він почав оцінювати і виступи представників РПЦ з міжнародних питань, для яких «у цілому характерний реалізм

у тлумаченні основних напрямків світової політики, *розуміння причин напруженості* у міжнародних відносинах *і шляхів розрядки складних ситуацій* (курсив наш. – Авт.) у сучасному світі» (Kurochkin, 1971: 143). Отже бачення цих явищ у середовищі провідного духовенства вже не «ілюзорне» й «антинаукове».

Загалом автор зробив висновок, що «розвиваючи зовнішньополітичну активність, руське православ'я помітно еволюціонує від абстрактно-схоластичної оцінки міжнародного становища... до більш-менш конкретного аналізу найголовніших проблем сучасного політичного життя» (Kurochkin, 1971: 143).

Показуючи основні напрямки діяльності МП на зовнішньополітичній арені, П. Курочкін відзначає, що центральним пунктом зовнішньополітичних акцій РПЦ є проблема війни та миру. При цьому цікавим є простеження еволюції богословського бачення цієї проблеми, яке автор називає «богослов'я миру». Автор, згадавши знову вищезгадану у попередній праці статтю м. Миколи (Ярушевича) і піддаючи її тій самій критиці, відзначає модернізацію та прогрес у тлумаченні сутності «миру», яке спостерігається у виступах наступника м. Миколи на посту голови ВЗЦЗ, м. Нікодима (Ротова). Останній почав пов'язувати «вічні цінності» із «соціально-економічним розвитком» і «соціальною неправдою», обережно об'єднуючи марксистські погляди із християнським віровченням (Kurochkin, 1971: 147-148). Таким чином, розробка «богослов'я миру» велася у напрямку «подолання розриву між церковною проповіддю та практичною миротворчою діяльністю християн» (Kurochkin, 1971: 150).

На завершення П. Курочкін виступає навіть на захист Московської патріархії від нападок західних советологів, які звинувачують РПЦ у прислужництві радянському режиму, і загалом від «реакційних кіл Заходу», які «намагаються дискредитувати сучасний зовнішньополітичний курс руського православ'я та нейтралізувати його відомий вплив на формування суспільної думки капіталістичних країн на користь Радянського Союзу» (Kurochkin, 1971: 154-155). Таким чином, книга П. Курочкіна не лише позбавилася нищівної критики у досліджуваному питанні, яка була притаманна попередній праці, а й стоїть на захисті «оновленої» позиції РПЦ щодо зовнішньополітичної сфери. Натомість обидві книги даного автора у висвітленні міжнародної активності МП звертаються лише до одного напрямку – питання війни та миру, оминаючи інші аспекти цієї діяльності. При цьому оцінка її зводиться до «приспосовництва» церкви, а не співпраці з державою, чи виконання волі останньої. Будь-які натяки на це зі сторони зарубіжних дослідників піддаються критиці та категорично відкидаються.

Досить системно, протягом чверті століття, генезу РПЦ розглядав у своїх ґрунтовних працях М. Гордієнко. У праці «Сучасне православ'я» (1968) (Gordienko, 1968) філософ поставив своїм завданням пояснити виникнення та розвиток модерністських тенденцій у тогочасному православ'я в СРСР. Червоною ниткою книги є теза про те, що із встановленням радянської влади РПЦ стала на шлях пристосування до нових соціальних умов. Цей рух у 1920-х роках розпочало оновленське крило РПЦ, а після свого зміцнення у післявоєнний час, продовжила Московська патріархія, але у менш революційній формі, що автор назвав «новим підходом до ідеї церковного оновлення».

Саме під таким кутом зору, як елемент оновлення та пристосування церкви до сучасних умов, розглядається і міжнародна діяльність МП. Причиною розгортання міжнародних ініціатив православною інституцією М. Гордієнко вважає прагнення церкви «подолати традиційну для руського православ'я ізольованість від інших християнських церков та об'єднать..., й укріплення свого становища у сучасному світі» (Gordienko, 1968: 127). Відповідно, головна увага дослідника зосереджена на розширенні зв'язків МП з іншими християнськими церквами й активне включення до екуменічного руху.

Початком вищезазначених процесів вчений вважає середину 1950-х років, коли РПЦ стала на шлях зближення з представниками інославія², особливо зі старокатоликами, англіканами й іншими протестантами. У результаті налагодження контактів відбулася низка двосторонніх зустрічей, конференцій і круглих столів. Першим практичним результатом цих зв'язків М. Гордієнко називає підтримку РПЦ єкуменічного руху, яке раніше категорично не сприймалося (див. вище), а потім і вступ МП до Всесвітньої ради церков. Важливим кроком у цьому напрямку стало покращення відносин із Римо-католицькою церквою та встановлення зв'язків з Ватиканом (Gordienko, 1968: 128-130).

Усе вищезазначене штовхало РПЦ до оновлення, оскільки «у богословсько-церковних колах Московської патріархії все чіткіше висловлюються на підтримку пропозиції учасників єкуменічного руху про подальшу модернізацію богослужіння» (Gordienko, 1968: 135). При цьому, на думку автора, православна церква лише стала на шлях глибокої модернізації, про що й свідчать її міжнародні ініціативи. У фіналі думка М. Гордієнка збігається з тогочасною позицією П. Курочкина: сучасне православ'я «продовжує еволюціонувати, намагаючись прилаштуватися до існування у нових соціальних умовах» (Gordienko, 1968: 138).

Тема єкуменічного руху та місця у ньому РПЦ ймовірно привабила М. Гордієнка. У 1969 р., розглядаючи проблему єкуменічного руху, він охарактеризував його цілі, орієнтовані не стільки на возз'єднання християнства, як на згуртування «церковних сил Заходу на платформі антикомунізму й антирадянщини» (Gordienko, 1969: 103). На думку автора, проімперіалістична спрямованість діяльності центру єкуменізму – Всесвітньої ради церков (ВРЦ) – стримувала участь РПЦ у цій організації. І лише після того як у документах ВРЦ з'явилися елементи засудження колоніалізму та мілітаризму, МП вирішила за можливе приєднатися до єкуменічного руху. Місцю РПЦ в єкуменічному русі вчений присвятив окремі статті (Gordienko, 1972a, 1972b), а окремі моменти у монографії «Сучасний єкуменізм. Рух за єдність християнських церков» (1972) (Gordienko, 1972c). У цілому, своїх позицій автор не змінив, підтримуючи думку впливу єкуменічного руху на модернізацію МП.

Одними з останніх праць М. Гордієнка радянської доби стали монографія «Сучасне руське православ'я» (1987) (Gordienko, 1987) та розлогий розділ у колективній монографії «Руське православ'я: віхи історії» (1989), який був присвячений розвитку православ'я у радянському суспільстві (фактично, скорочений варіант монографії 1987 р.) (Klibanov, 1989: 616-690). Позитивною стороною розділу стало предметне розкриття розвитку РПЦ за радянської доби в історичному ключі. Особливу увагу автором приділено «посилению зовнішньоцерковної діяльності», яке стало можливим завдяки подоланню кризи, в якій МП знаходилася протягом 1920-30-х років (усі проблеми, які мала РПЦ у міжвоєнний період, автор пов'язує винятково із «кризою», що виникла на фоні «закостенілого традиціоналізму» руського православ'я та його небажання «вживатися» у соціалістичну дійсність).

Серед основних напрямків зовнішньоцерковної діяльності М. Гордієнко виділяє наступні: а) відновлення контактів з низкою зарубіжних емігрантських православних парафій; б) зміцнення позицій РПЦ у вселенському православ'ї та нормалізація міжправославних відносин; в) налагодження міжцерковного спілкування з інославними церквами; г) приєднання РПЦ до єкуменічного руху; д) включення до руху прихильників миру (Klibanov, 1989: 652-657; Gordienko, 1987: 73-86).

² *Інославія* – термін, прийнятий у російському православному богослов'ї, а також в офіційних внутрішніх документах РПЦ для позначення християнських культуротворчих течій (церков), відмінних від православ'я (що не перебувають у церковному спілкуванні), але сповідують Святу Трійцю, Ісуса Христа як Сина Божого та зберігають хоча б частково генеалогічну наступність із ранньою, нерозділеною Церквою.

Оцінюючи, в цілому, позитивно діяльність МП на міжнародній арені, вчений критикує духовенство за схильність до традиціоналізму, небажання йти шляхом модернізму та реформ, які б відповідали духу часу. Останнє заважало вирішенню як внутрішніх завдань (адаптація релігійно-церковного комплексу у соціалістичному суспільстві), так і зовнішніх (посилення позицій Московської патріархії у християнському світі, підвищення її екуменічної активності).

Разом з тим, з 1960-х років у РПЦ відбулося посилення модерністських тенденцій, які продовжили розвиватися й у подальші десятиліття, відбиваючись на характері зовнішньоцерковної діяльності (Klibanov, 1989: 659-660; Gordienko, 1987: 86-87). Особливо це проявилось у знаходженні спільної віросповідної мови з представниками інших християнських церков та об'єднань, насамперед, із учасниками екуменічного руху. До цього питання, як стверджує автор, «богословсько-церковні кола Московської патріархії підійшли з явно модерністських позицій» (Klibanov, 1989: 665), зробивши низку поступок інославному теологам.

Підводячи підсумок розглянутим працям М. Гордієнка відзначимо, що для них характерна глибоке філософсько-релігієзнавче опрацювання діяльності РПЦ, детальне ознайомлення з опублікованими джерелами (ЖМП, збірники документів), цікаві паралелі й узагальнення. З іншого боку, як вірно відзначає російський історик С. Болотов, торкаючись таких значимих подій, як проведення Соборів 1943 та 1945 р., поновлення видання «Журналу Московської Патріархії», особисто санкціонованих Й.В. Сталіним, міжнародної діяльності церковних лідерів (міжправославних контактів, закордонних поїздок, Московської Всеправославної наради 1948 р., участі у Всесвітній раді миру), абсолютно неможливих без контролю з боку влади, автор мовчить про роль держави у цих подіях. Така подача історичного матеріалу не могла не породити безліч закономірних питань про справжню сутність подій того часу, відповісти на які взялися лише історики нового покоління (Bolotov, 2011: 11).

На завершення хотілося б згадати ще двох представників радянської атеїстичної пропаганди – В. Куроєдова та М. Краснікова, які у своїх працях розкрили окремі аспекти участі РПЦ у русі боротьби за мир.

У 1981 р. з друку вийшла агітаційна книга практика-релігієзнавця, голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдова «Релігія і церква у радянській державі», що поставила своєю метою розкрити «правду про становище релігії, церкви, віруючих у Радянському Союзі, викрити зловмисну брехню закордонних брехунів-антисоветчиків» (Kuroedov, 1981: 4). Досліджуваній нами темі автор приділив окремий розділ «Про участь церков СРСР у боротьбі за мир» (Kuroedov, 1981: 213-246). Відкидаючи тезу західних советологів про тісний зв'язок держави та церкви у міжнародних ініціативах релігійних організацій в СРСР (що підтверджено новітніми дослідженнями), автор доводить, що «по-перше, миротворча діяльність церкви відображає настрої, прагнення, волю релігійних мас і, по-друге, запобігання загальнолюдському злу – новій світовій війні з її жахливими засобами масового знищення людей, відповідає інтересам як атеїстів, так і віруючих» (Kuroedov, 1981: 215). Свої тези автор підтверджує описом найвагоміших миротворчих заходів, що відбулися у 1970-ті роки: Всесвітній конгрес миролюбних сил (Москва, жовтень 1973), V Всесвітній християнський конгрес ХМК (Християнського руху на захист миру) (Прага, червень 1978), Всесвітня міжрелігійна миротворча конференція (Москва, 6-10 липня 1977) тощо. У цих заходах, зокрема, активну участь брали і представники Московської патріархії.

1988 рік відзначився виходом ґрунтовної монографії М. Краснікова «Соціально-етичні погляди руського православ'я у XX столітті» (Krasnikov, 1988). Автор показує зміни, що відбулися протягом століття у генезі соціально-етичних поглядів РПЦ. Загальна ідейна канва модернізації й оновлення православної церкви в СРСР зближає монографію М. Краснікова з працями М. Гордієнка. Міжнародний аспект діяльності РПЦ дослідник розкриває через призму миротворчості, як основного напрямку зовнішньополітичної практики церкви, називаючи його

«дияконія миру» (Krasnikov, 1988: 154). Особливістю подачі матеріалу є те, що автор звертається винятково до подій 1980-х років, як певного зрізу того рівня мирних ініціатив, яких досягла Московська патріархія (Krasnikov, 1988: 154-158, 163-165). На жаль, предметної подачі проблеми міжнародної діяльності РПЦ автор не здійснює.

Висновки. Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що праці радянських дослідників, зазвичай, мають оглядовий агітаційно-пропагандистський характер, несуть або релігійний, або ж ідеологічний відбиток негативного ставлення до минулого православної церкви та загалом до релігії. Навіть найкращі зразки радянської історіографії, що представлені працями Миколи Гордієнка та Павла Курочкіна, позбавлені глибокого розкриття теми, оскільки автори не мали доступу до архівних документів у сфері державно-церковних відносин, не бачили латентних механізмів тих чи інших кроків у діяльності РПЦ і т.д. Усі використані в історіографічному аналізі роботи були написані в умовах певного ідеологічного тиску зі сторони політичного керівництва країни. Уся література, у більшому чи меншому ступені, повинна була мати антирелігійний та атеїстичний характер.

На думку російської дослідниці Тетяни Чумаченко, у радянській історичній науці до кінця 1980-х років утвердився стереотип: існування релігійних організацій в СРСР є відхиленням від ідеалу, що компрометує соціалізм, це «зло», зумовлене недоліками суспільно-економічного та культурного розвитку, ідеологічними диверсіями з-за кордону, діяльністю духовенства тощо. Звідси випливали й практичні висновки: «викривати», «долати», «виправляти недоліки», «активізувати». Такий підхід позначався на змісті досліджень, присвячених проблемам релігії та церкви. Описовість, спрощенство, ідеологічна ангажованість, заздалегідь відомий результат, – це ті якості, за рідкісним винятком, характерні для історичної науки радянського повоєнного часу в цілому (Chumachenko, 2011: 19).

З іншого боку, радянську історіографію не варто відкидати зовсім. Використання критичного підходу до поданих оцінок і фактів, вдумливе читання аналізу та запропонованих концепцій, вивчення авторського бачення тих чи інших процесів, у тому числі як сучасників подій, можливо (і навіть потрібно) використовувати у сучасних працях з історії міжнародної діяльності РПЦ та його зовнішньополітичних акцій. Доповнюючи наявний матеріал архівними документами, матеріалами світської та церковної преси й іншими джерелами, дослідник заповнить лакуни у багатьох аспектах дослідженої теми, у тому числі і визначенні місця та ролі держави та її латентних структур у міжнародній діяльності РПЦ.

REFERENCES

- Bolotov, S.V. (2011). *Russkaya pravoslavnyaya tserkov i mezhdunarodnaya politika SSSR v 1930-e – 1950-e gody*. Moskva: Izdatelstvo Krutitskogo podvorya, Obshchestvo lyubiteley tserkovnoy istorii [in Russian].
- Bubnov, P. (N.d.). *Ekumenicheskie kontakty Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi i ikh rol v sovetskoj vneshnepoliticheskoj deyatel'nosti v 1946-1948 gg. Belorusskaya Pravoslavnyaya Tserkov. Minskaya dukhovnaya seminariya*. Retrieved from <http://bit.ly/3XrmiR3> [in Russian].
- Chumachenko, T. (2011). *Sovet po delam Russkoi pravoslavnoi tserkvi pri SNK (SM) SSSR. 1943-1965 gg.* (Doctor's thesis). Moskva [in Russian].
- Filaret (Vakhromeev) (1971). *Bogoslovskaya osnova mirotvorcheskoi deyatel'nosti tserkvi. Bogoslovskie trudy*, 7, 215-221 [in Russian].
- Gordienko, N.S. (1968). *Sovremennoe pravoslaviye*. Moskva: «Mysl» [in Russian].
- Gordienko, N.S. (1969). *Ekumenizm: ego sotsialnii smysl, ideologiya i tseli. Politicheskoe samoobrazovanie*, 8, 103-107 [in Russian].
- Gordienko, N.S. (1972a). *Ekumenicheskie vliyaniya v sovremennom russkom pravoslavii. Uchenye zapiski Leningradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta*. Vol. 524: *Obshchestvennaya zhizn i religiya*. P. 140-177 [in Russian].
- Gordienko, N.S. (1972b). *Evolyutsiya vzaimootnoshenii russkogo pravoslaviya i ekumenizma. Uchenye zapiski Leningradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta*. Vol. 524: *Obshchestvennaya zhizn i religiya*. P. 100-139 [in Russian].

- Gordienko, N.S. (1972c). *Sovremennyyi ekumenizm. Dvizhenie za edinstvo khristianskikh tserkvei*. Moskva: Izdatelstvo «Nauka» [in Russian].
- Gordienko, N.S. (1987). *Sovremennoe russkoe pravoslavie*. Leningrad: Lenizdat [in Russian].
- Klibanov, A.I. (Ed.). (1989). *Russkoe pravoslavie: vekhi istorii*. Moskva: Politizdat [in Russian].
- Kozha, A. (1987). Mirotvorchestvo Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi. *Bogoslovskie trudy*, 28, 181-191 [in Russian].
- Krasnikov, N.P. (1988). *Sotsialno-eticheskie vozzreniya russkogo pravoslaviya v XX veke*. Kiev: «Vyshcha shkola» [in Russian].
- Kurochkin, P.K. (1962). *Pravoslavie i gumanizm*. Moskva: Izdatelstvo VPSH i AON [in Russian].
- Kurochkin, P.K. (1971). *Evolutsiya sovremennogo russkogo pravoslaviya*. Moskva: Izdatelstvo «Mysl» [in Russian].
- Kuroedov, V.A. (1981). *Religiya i tserkov v Sovetskom gosudarstve*. Moskva: Izdatelstvo politliteratury [in Russian].
- Osipov, A. (1978). O nekotorykh printsipakh pravoslavnogo ponimaniya ekumenizma. *Bogoslovskie trudy*, 18, 180-187 [in Russian].
- Razumovskii, G.I. (1949). Ekumenicheskoe dvizhenie i Russkaya Pravoslavnaya Tserkov. In *Deyaniya i soveshchaniya glav i predstavitelei pravoslavnykh tserkvei v svyazi s prazdnovaniem 500-letiya avtokefalii Russkoi pravoslavnoi tserkvi. 8-18 iyulya 1848 g.* Vol. 2. Moskva: Izdanie Moskovskoy Patriarkhii, 87-195 [in Russian].
- Serafim (Sobolev) (1991). Nado li Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi uchastvovat v ekumenicheskom dvizhenii? In *Kratkoe zhizneopisanie arkhiepiskopa Serafima (Soboleva)*. Fessaloniki, 58-79 [in Russian].
- Shkarovskii, M.V. (1999). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov pri Staline i Khrushcheve*. Moskva: Krutitskoe Patriarshee podvorie, Obshchestvo lyubiteley tserkovnoy istorii [in Russian].
- Shkuratova, I.V. (2005). *Sovetskoe gosudarstvo i vneshnepoliticheskaya deyatel'nost' Russkoi pravoslavnoi tserkvi. 1945-1961 gg.* (Candidate's thesis). Moskva [in Russian].
- Vedernikov, A.V. (1947). Russkaya Pravoslavnaya Tserkov posle konchiny Patriarkha Sergiya. In *Patriarkh Sergii i ego dukhovnoe nasledie*. Moskva: Izdanie Moskovskoy Patriarkhii, 271-411 [in Russian].
- Yakunin, V.N. (2002). *Vneshnie svyazi Moskovskoi Patriarkhii i rasshirenie ee yurisdiktsii v gody Velikoi Otechestvennoy voiny 1941-1945 gg.* Samara: Izdatelstvo «Samarskiy universitet» [in Russian].